
Век просветителства
у српској
култури

Зборник
радова

Међународни
научни скуп

Задужбина
„Доситеј Обрадовић”,
15. март 2019.

Уредници

Душан Иванић
Војислав Јелић
Ненад Ристовић

Задужбина
Доситеј
Обрадовић
Београд
2020

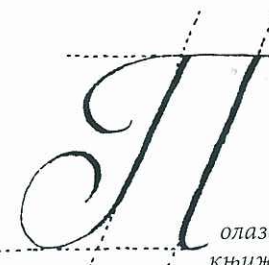

821.14'02.09:821.163.41.09

Ненад Д. Ристовић*

Филозофски факултет, Београд

КЛАСИЧНИ
ХУМАНИЗАМ У СЛУЖБИ
ПРОСВЕТИТЕЉСТВА:
„LITTERARUM LUMEN”
И СЛИЧНИ ТОПОСИ У
ПОСВЕТИ МОЈСИЈА
РАШКОВИЋА
МИТРОПОЛИТУ
ПАВЛУ
НЕНАДОВИЋУ

олазећи од античких идеја о важности књижевности за појединца и за друштво и њихових формулација у једном од главних узорних текстова нововековног класичног хуманизма, Цицероновој беседи За Архију, присутним у посвети Мојсија Рашковића митрополиту Павлу Ненадовићу, рад указује на важност овог непроученог документа на латинском језику из 1768. године за разумевање промена у културној клими у српској заједници у Хабзбуршкој монархији у преломном раздобљу пред почетак државних реформи у њој и као показатеља појаве световног типа интелектуалца и световно усмереног просветитељства у Срба.

Кључне речи: Мојсије Рашковић, митрополит Павле Ненадовић, српска неолатинистика, *lumen* и друга античка метафорска топонима о вредности књижевности

(*monumentum / memoria, exempla virtutis*), класичнохуманистичка традиција у функцији просветитељске модернизације

Помаци у испитивању епохе просветитељства у српској књижевности и култури још увек су у великој зависности не само од откривања нових извора, већ и од помнијег читања познатих. А међу овим другима истичу се непроученошћу бројни извори писани на латинском језику. Такав један извор привукао ми је пажњу у први мах из разлога уско класичарских – својим уметничким квалитетима у најбољој традицији античког латинитета – поготово имајући у виду да се ради о једном од најранијих уметничких списа српске неолатинистике. Затим ми је пажња прешла на топику блиску класичнохуманистичкој традицији, присутну у овоме тексту с посебним интензитетом и с карактеристичним усмерењем. Најзад, како сам све више проучавао културноисторијски контекст овога списа – с циљем да разумем то карактеристично усмерење поменуте топике – постепено сам а све сигурније почео да увиђам да се ради о документу од прворазредне важности за познавање епохе, штавише – јединственом сведочанству о почецима еманципације световне интелигенције и модерног погледа на просвету, просвећивање и просвећеност у Срба, пре и независно од појаве Доситеја Обрадовића на сцени српске књижевности и културе.

Посреди је текст кога је аутор штампао, који је одавно познат у нашој науци, који је скорије и прештампан,¹ па ипак није завредео озбиљније анализе. Овај текст саставио је Мојсије² Рашковић (око 1750³–1773), припадник једне од најугледнијих и најутицајнијих српских војничко-племићких породица најпре у Отоманској, а затим у Хабзбуршкој царевини. Иако је веома кратко поживео те није успео да се потпуно исказе (умро је као студент, од туберкулозе) савременици су овога Рашковића оценили највишим оценама: Елек Хорањи

¹ Гавриловић 2004: 32–34. У овоме издању поткрало се неколико грешака и у рашчитавању и у прекуцавању.

² Рашковићево име у литератури среће се и у облику *Мојсеј*, онако како се оно, према српској језичкој пракси XVIII столећа, јавља у изворима, али смо се, аналогно другим случајевима (нпр. *Павле* уместо *Павел*), определили да користимо српску а не за рускословенску верзију његовога имена.

³ Као година рођења Мојсија Рашковића у литератури најчешће се среће 1749 (нпр. Костић 1938: 14), понекада са оградом (нпр. Marinković 1968: 257). Из матрикуле пожунског лицеума (в. Ковијанић 1972: 77) види се да се он уписао у ову школу 1765. „anno 14”, што би значило да је рођен 1751. Међутим, у Мојсијевом писму-молби Марији Терезији пише о његовом одласку на школовање у Пожун „im sechzehnten Jahr meines Alters verlassen, um nach Pressburg zu gehen” (Гавриловић 2004: 50), што би значило да је рођен 1749/50.

га је уврстио међу важне писце с подручја Угарске истичући његову несвакидашњу начитаност и полиглотију,⁴ док је Јован Рајић оставио сведочанство да је Мојсије због ових квалитета међу колегама на студијама у Лајпцигу био поштован као чудо.⁵ О Рашковићевим студијама има доста прворазредних извора,⁶ док се недовољно зна довољно о његовом ранијем школовању, пре него што се уписао на познати евангелички лицеум у Пожуну, на коме ће учити од 1765. до 1768. године.⁷ Тим пре што је само десет дана по упису у ову школу преведен у виши разред јер је надилазио остале ученике разреда у коме је прво био.⁸ Пошто је у ово угледно училиште дошао из карловачке Покровобогородичне латинске школе,⁹ то много говори не само о његовој талентованости, него и о нивоу наставе у центру тадашњег српског класичног школства¹⁰ које се још увек борило за опстанак.

Да се Мојсије истицао међу ученицима лицеума у Пожуну најбоље показује текст који је у фокусу овога рада. Наиме, Рашковић је 1768. године у име генерације одржао беседу која ће бити у тој мери високо оцењена да је завредила да буде штампана. Штавише, Рашковић у писму-молби царици Марији Терезији сведочи да је ова беседа, иако дело почетника („als meinen ersten Versuch in der Lateinischen Litteratur”), добила похвалан приказ у једном лајпцишком часопису („vortheilhafte Recension der gelehrten Leipziger Zeutungen”).¹¹ Наслов те публикације, објављене у Бечу, у Каливодионој штампарији (Typographieum Kaliwodianum), у формату четвртине (26×20cm), гласи: *Oratio quam Musis valedicens Posoniensibus in generali classis rhetorum examine A.R.S. M.DCC.LXVII. D. VI. Cal. Iunii habuit Moses Rascovitsch Illyrio-Rascius*. Српски превод овога наслова био би: *Беседа коју је, као поздрав на расанку с пожунским Музама, на завршном испиту разреда реторике, шест дана пре јунских календи*¹² *лета Господњег 1768, произнео Мојсије Рашковић, Илиро-Рашанин*.¹³ Ова је беседа један од

⁴ Хорањи 1777: 146–147.

⁵ Рајић 1795: 176.

⁶ Руварац 1912: 29–36; Костић 1938: 14–17; Гавриловић 2004: 50–52.

⁷ Грешку прави Ковијанић (1972: 76) када пише да је Мојсије Рашковић у Пожуну учио 1765–1767. године јер беседа коју је овај држао 1768. у знак расанка са школом показује да је те године окончао учење у њој.

⁸ Ковијанић 1972: 76–77.

⁹ Marinković 1968, 257.

¹⁰ Cf. Петровић 1951, 16.

¹¹ Гавриловић 2004: 51.

¹² Дакле, 27. маја. У издању које даје Гавриловић 2004: 32, овај датум – наведен, у хуманистичком маниру, по античкој римској пракси – погрешно је израчунат као 6. јуни.

¹³ Превод цитата на латинском језику у овоме раду припада аутору рада.

првих штампаних литерарних текстова на латинском језику из пера неког српског аутора.¹⁴ Запрема четрнаест страница, с пагинацијом 17–30, а претходи јој дуги текст од тринаест непагинираних страница који је по својој садржини и функцији посвета (*dedicatio*)¹⁵ ауторовом мецени – односно, тадашњим језиком речено, патрону – карловачком митрополиту и архиепископу Павлу Ненадовићу („*Excellentissimo Illustrissimo atque Reverendissimo Domino Domino Paullulo [sic!] Nena-dovitsch [...] Patrono mihi praecipua pietate collendo*”).

С обзиром на то да је ова посвета дуга скоро као беседа пред којом стоји, већ сâм обим указује на то да је реч о тексту који је много више од пригодног обраћања мецени. То је, видећемо, програмски документ – што, иначе, предсловља попут овог знају бити у старијој књижевности.¹⁷ Друго што се као утисак општега карактера стиче при сусрету с Рашковићевом посветом митрополиту Ненадовићу јесте да је написана у високореторизованој дикцији која је на моменте артифицијелнија од једнако тако високореторизоване дикције беседе којој претходи. Ограничивши се у овоме раду на један од аспеката овога текста, наводићу само оне његове делове који су у вези с тим аспектом, а местимице ћу из цицеронски разбокорених периода од много зависних реченица и испуштати делове који отежавају уочавање онога што је примарни интерес тренутног испитивања.

Рашковићева посвета митрополиту Ненадовићу почиње типичним формулацијама поређења маленкости аутора и његовога дела с величином патрона коме то дело посвећује, а која се огледа у достојанству до кога је овога узнела врлина и многоструко старање за опште добро („*Quamquam, et dignitatis, ad quam TUA TE¹⁸ virtus extulit, amplitudini impar, et curarum, quas multas et magnas, publicae salutis caussa suscipis, infinitae varietati, [...] haec mea possit esse oratio*”). Пошто

истакне колико се митрополит Ненадовић у односу према њему показао као изузетно пријатна и културна особа („*singularis ac mirifica animi TUI facilitas ac humanitas*”) Рашковић прелази на навођење главних прегнућа по којима је његов мецена познат. Чини то кроз низ реторичких питања: „Ко је, наиме, тако прост и неупућен у било шта да није или чуо или чак сведоком био”, „Ко још не зна” („*Quis enim tam rudis, tam omnium rerum ignarus, ut non aut audierit, aut viderit [...] Quis ignorat*”). На врхунцу низања похвала Ненадовићевим великим делима и изузетним личним својствима која је кроз ова дела показао, Рашковић прави неочекивани тематски и тонски обрт:

Unum adhuc, magnum illud quidem, sed omne positum in virtute TUA restat, quod a suo summo Praesule expectat patria; unum solummodo partae per TE sibi felicitati deesse queritus Illyricum, litterarum nimirum et optimarum artium disciplinas atque doctrinas [...] Atque hoc [...] numquam scribere ausus fuisssem, nisi et meum, aliorumque, quos novi, qui permulti sunt, litterarum amorem indicare voluisssem; et nisi TUAM gloriam, quam maxime auctam, amplificatamque vellem.

Преостаје још једно, али велико, и цело зависно од Твоје ваљаности – оно што од свог врховног предводника очекује отаџбина. Илирик се, наиме, жали да само једно недостаје срећи која му је преко Тебе удељена, а то је обучавање и поучавање у књижевности и најплеменитијим умећима [...] И никада се не бих био усудио да напишем ово [...] да нисам хтео да покажем љубав према књизи – и своју и других које познајем, а који су јако бројни – као и због тога што желим да Твоја слава буде што је могуће више увећана.

На изненађеност, коју зна да ће изазвати написаним речима о своме непотпуном задовољству Ненадовићевим културно-просветним настојањима и постигнућима, писац спремно реагује следећим образложењем:

Neque vero, VIR EXCELLENTISSIME, etsi iure possis, dicendum hoc TIBI est: satis iam mihi debet patria. Debet illa profecto tantum, quantum nulli unquam debuit alii; sed, nescio, quomodo, contenta non est, et, pro magnitudine et animi et consilii TUI, abs TE maiora pluraque desiderat. Quodsi TE, OPTIME ANTISTITES, posteritatis memoria, ad spem quandam immortalibus, ut certe debet, rapit: fac, ut ab istis etiam nostris partibus, quod pridem omnes optarunt, litterarum lumen eluceat; neque, per TUAM TE, quae TIBI carissima esse debet, gloriam oro, permittas, ut, cum maiorum laudes, praeclarissimis TUIS virtutibus, omnes exhausisse videaris, haec una in TE, quae ceteris tamen perpetuitatem addit, ac, prope est, ut dicam, omnes alias complectitur, maior quaedam, et digna tanta TUA amplitudine, in litteras munificentia desideretur.

Уистину, преузвишени мужу, не треба да кажеш, иако би с правом могао: „Већ ми довољно дугује отаџбина”. Сигурно она Теби дугује онолико колико никада никоме другоме није дуговала. Али, не знам како,

¹⁴ Заправо, ова публикација Мојсија Рашковића први је доступни штампани литерарни текст на латинском језику једног српског аутора. Два позната старија примера – еп Јована Чарнојевића *De bello Pannonico* (1740) и беседа Димитрија Чарнојевића *Panegyricus illustris populi Illyriorum Slavini* (1759) – немају сачуваних примерака. О овим делима в. Радојчић 1958–59: 52–54.

¹⁵ У Гавриловић 2004: 32 овај текст погрешно је називан *Слово* – једнако као и беседу којој претходи.

¹⁶ Рашковић и на немачком пише име митрополита Ненадовића исто овако одступајући од уобичајене ортографије – Paull von Nenadowitsch – в. Гавриловић 2004: 51.

¹⁷ Један такав случај недавно сам представио у своме раду *Увод приручника из реторикије Мануила Козачинског – в. Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор LXXXIV* (2018), 47–62.

¹⁸ Верзал у овом и другим наводима које дајемо из Рашковићеве посвете претети су из изворног издања.

ипак јој није довољно [оно што је добила], него од Тебе, у складу с величанственошћу Твога духа и мудрости, очекује и веће и више. Па и ако Те, најбољи предстојниче, памћење будућих поколења вине у наду бесмртности – како засигурно и треба – учини да и из ових наших крајева засија светлост књижевности – што већ дуго сви прижељкују. Ја Те пак заклинѐм у име Твоје славе, која Ти мора бити [од свега] најдража, да не дозволиш да Ти се учини да си надмашио све похвале прошлих поколења својим преславним врлинама, па да свету нестане ова једна Твоја врлина – која, додуше, свима другима обезбеђује трајност и која, скоро могу рећи, све остале обујмљује – та огромна и толиког величанства достојна благодатност према књижевности.

Полако почињемо да хватамо смисао поруке Рашковићеве посвете митрополиту Ненадовићу. Пре свега, постаје нам јасно да је кључна реч у овој посвети *litterae*, а затим, што је једнако важно, увиђамо и у коме је од многих њених значења Рашковић примарно користи. Наиме, ова латинска реч има широки спектар значења изведених из основног – „(написана) слова” – не само „књижевност”, у ужем смислу, већ целокупно „писатељство”, почев од основног, од преписке, што ова реч такође означава. Отуда реч *litterae* подразумева и значења као што су „књига”, „писменост” (у смислу у коме се та реч користи у медијевистици), па и „образованост” која се темељи на начитаности и окренутости ка књизи.

Оно што следеће пада у очи у Рашковићевој посвети митрополиту Ненадовићу јесте синтагма „*litterarum lumen*”. Преузета је од „најречитијег Ромуловог потомка”,¹⁹ Марка Тулија Цицерона, који ју је сковао за потребе своје по много чему јединствене беседе *За Архију (Pro A. Licinio Archia poeta oratio)*. Ова беседа, коју је највећи римски беседник одржао 62. године пре Христа у одбрану грчког песника Аула Лицинија Архије, јер је овоме на суду оспоравано римско грађанство, жива је слика Цицеронових интелектуалних идеала, његове вере у моћ лепе речи и паметне мисли, те његовог ентузијазма за изградњу и јачање културе. Наступајући као бранилац једнога песника Цицерон судску беседу претвара у панегирик књижевности,²⁰ и то не само да намерно чини, већ са тим унапред упознаје аудиторијум,²¹ рачунајући на њихово разумевање као људи који деле његову љубав према књизи и култури.²² У својој афирмацији књижевности Цицерон истиче да

¹⁹ Catullus, *Carmina* 49.1.

²⁰ Дуган 2001: 44.

²¹ Cicero, *Pro Archia* 3: hoc uti genere dicendi, quod non modo a consuetudine iudiciorum, verum etiam a forensi sermone abhorreat. Сви наводи из беседе *За Архију* дати су према издању: Черути ²2006.

²² Ibid. loc. cit: hoc concursu hominum litteratissimorum, hac vestra humanitate, [...] patiamini de studiis humanitatis ac litterarum paulo loqui liberius.

она не само да разгаљује људски дух,²³ већ да је преносник највиших моралних вредности („ad percipiendam colendamque virtutem litterae adiuvantur”),²⁴ пошто је добробит од ње у поукама које читање даје („preceptis multisque litteris”).²⁵ Књижевност је у Цицероновој оптици, разуме се, неодвојива од културе у целини те велики беседник подсећа да су сви великих људи то били јер су своје природне квалитете ујединили с културом,²⁶ тако да је култура не само највеће добро које човек може поседовати, већ је и једино које је неутуђиво.²⁷ Цицерон, даље, примећује да нема тога ко не жели да буде овековечен (§23–24), пошто је природно тежити за славом (§26–29), те је вечни спомен који најбоље може обезбедити књижевност најпожељнија ствар људима (§30). Самим тим – поентира Цицерон своју аргументацију у прилог пуне валоризације књижевности – писци су вредни дивљења и заштите (§17), а међу њима нарочито песници (§18). Управо као део Цицеронове аргументације да је књижевност чувар свега што је вредно да буде забележено и да трајно служи као узор-пример (*exemplum*) јавља се синтагма „*litterarum lumen*” (§14):

Sed pleni omnes sunt libri, plenae sapientium voces, plena exemplorum vetustas; quae iacerent in tenebris omnia, nisi litterarum lumen accederet.

Сви они примери којих су пуне свеколике књиге, којих су пуне свеколике речи мудраца, којих је пуна свеколика повест, лежали би у мраку да није књижевности која их на светлост изводи.

Наведено место упечатљиво је већ стога што у малом одсликава главну специфичност ове Цицеронове беседе: мешање реторичког израза (*tricolon, gradatio, locus intrinsecus ab efficientibus*) са поетским (метафорично дефинисање уметничког стваралаштва).²⁸ Отац хуманизма, Петрарка, који је открио у средњем веку у заборав палу беседу *За Архију*, својим одушевљењем њоме заслужан је што је она постала један од угаоних текстова хуманистичког покрета. Пре свега, Цицеронова синтагма „*studia humanitatis*” с почетка ове беседе (§3) дала

²³ Ibid. 12: aut ferre animos tantam posse contentionem, nisi eos doctrina eadem relaxemus?

²⁴ Ibid. 16. Cf. ibid. 14: Quam multas nobis imagines, non solum ad intuendum, verum etiam ad imitandum, fortissimorum virorum expressas scriptores et Graeci et Latini reliquerunt?

²⁵ Ibid. 14.

²⁶ Ibid. 15: saepius ad laudem atque virtutem naturam sine doctrina quam sine natura valuisse doctrinam.

²⁷ Ibid. 16: haec studia adolescentiam acunt, senectutem oblectant, secundas res ornant, adversis perfrugium ac solacium praebent, delectant domi, non impediunt foris, pernoscant nobiscum, peregrinantur, rusticantur.

²⁸ Нешолм 2010: 483.

је име хуманизму и хуманистима касног средњег и раног новог века. Док за ову синтагму није познато да ли ју је и Петрарка користио,²⁹ за „*litterarum lumen*” зна се да ју је нарочито истицао, па ју је чак на маргини свога примерка текста беседе забележио (у граматички природном редоследу речи, „*lumen litterarum*”) и уз њу нацртао светиљку.³⁰ Визуелна метафора за књижевност, књигу и образованост као светлост / просветљење – далеко старија од просветитељских идеја и идеала епохе – послужила је Рашковићу да на упечатљив начин изрази своје пристајање уз те идеје и идеале. Први талас просветитељства код Срба и иначе је био удружен с прихватањем за Србе једнако нове хуманистичке традиције,³¹ па је и изражавање просветитељских ставова обојено типично хуманистичком терминологијом и фразеологијом. То се лепо види у тексту у коме се утицај Цицеронове беседе *За Архију* код нас први пут видно показао, *Слову о похвалах и ползје наук свободних* (1742) Дионисија Новаковића.³²

Тако и Мојсије Рашковић користи топику која је често присутна у делима раног српског просветитељства – о вредности и важности књиге, схваћене као основе образовања и културе, за појединца и за заједницу – топику која је класичнохуманистичке провенијенције. Уз *lumen* као метафору која најбоље наглашава смисао и улогу књижевности – због чега је, видећемо, употребљава још једанпут – Рашковић се кроз целу посвету митрополиту Ненадовићу констатно и конзистентно ослања на топику ове провенијенције. На самоме почетку обраћања своје мецени он, да подвуче колико цени његову опредељеност за културу и образовање, користи епонимни појам класичног хуманизма – *humanitas* („*animi TUI [...] humanitas*”) – у његовом специфичном значењу, опет најбоље израженом у Цицероновомј беседи *За Архију* – као цивилизованост, као супротност и супротстављеност варварству.³³ Овај ће појам и касније више пута, наглашено, Рашковић уносити у своју посвету. Затим, у првом овде датом наводу, он користи још једну карактеристичну и трајно прихваћену синтагму из Цицеронове беседе *За Архију*, са њенога програмског почетка (§1) – *optimae artes* – дакле, умећа која су изнад свих других, она интелектуално-литерарна. У наставку пак своје посвете Рашковић посеже за

још двама топосима који је Цицерон користио када је образлагао зашто је важно неговање књижевности, а који су као део класичнохуманистичке традиције природно били блиски нашем писцу.

Прво, наш писац своје мецени инсистирање на неопходности развијања књижевности код Срба оправдава тиме да је мисија књижевности да пружа *exempla virtutis* („примере / узореврлине” – код Рашковића у стилски наглашеном редоследу речи „*virtutis exempla*”). Поменуо сам раније да је у беседи *За Архију* Цицерон хвалио књижевност као носиоца моралних *exempla*.³⁴ То је била честа тема у Цицероновим списима, с тим што је код римског писца обично служила у сврху другачију од Рашковићеве – да књижевности даде морални педигре истичући да вербална уметност није могућа без ослонца у позивању на примере из прошлости.³⁵ Начин на који Рашковић користи топос *exempla virtutis* најближу паралелу у римској књижевности има код Тита Ливија – који мотив за писање своје *Историје Рима од оснивања града* налази у изношењу примера из повести који су вредни опонашања и других који нас уче чега се клонити.³⁶ Када говори о књижевности као ризници моралних примера налазећи у Цицероновим речима о „*litterarum lumen*” из беседе *За Архију* Рашковић следи устаљену праксу нововековних хуманиста – за шта се, од мноштва примера, елаборираношћу истиче онај оснивача неостоицизма Јустуса Липсијуса.³⁷

Да појача утисак, Рашковић аргументацији прикључује своје и свеопште дивљење према Ненадовићевом моралном лику: каже да без књижевности Ненадовић својим врлинама неће моћи да буде на пример („*ad exemplum*”); а треба то да буде, нарочито својим наследницима („*successores TUI*”) на челу Цркве и народа. То му, опет, даје прилику да уведе још један топос коришћен у класичнохуманистичкој традицији – о књижевном спомену / сећању (*memoria*) као најбољем начину да се нечијем животу и делу, догађајима у историји неке заједнице и подвизима истакнутих појединаца у њој (*res gestae*) обезбеди незаборав.³⁸ За Цицерона *hominum memoria* („људско сећање”) исто је што и *litterarum memoria* („литерарно сећање”) – оно што у

²⁹ Увели су је у употребу Колучо Салутати и Леонардо Бруни – в. Фон Мартелс 2003: 97–98.

³⁰ Рив 2004: 21.

³¹ О томе Ристовић 2014; Ристовић 2015а.

³² Новаковић 1924: 197 (парафразира чувене Цицеронове речи „*haec studia adulescentiam acuum [...]*”); *ibid.* 199 (позива се на Цицеронове тврдње у вези са схватањем о песничкој богонадахнутости).

³³ Cicero, *Pro Archia* 1; 2; 8. Cf. Cicero, *De oratore* 2.72; *Pro Caelio* 25.

³⁴ Сама фраза „*exempla virtutis*” пореклом је из друге Цицеронове беседе, *In Verrem* 2.4.73: *videte hominis virtutem et diligentiam, ut et domesticis praeclarissimae virtutis exemplis gaudeatis.*

³⁵ Нпр. Cicero, *De oratore* 1.16.18: *tenenda praeterea est omnis antiquitas exemplorumque vis.*

³⁶ Livius, Praef. 10–11: *exempli documenta [...] inde tibi tuaeque rei publicae quod imitere capias, inde foedum inceptu foedum exitu quod vites.*

³⁷ О томе Холстед 1991: 263–266.

³⁸ Нпр. Livius, Praef. 3: *iuvabit tamen rerum gestarum memoriae [...] consulisse.*

књижевности није завредило да буде забележено, то као да није ни постојало.³⁹ Говорећи о томе римски писац често користи синтагму коју видимо код Рашковића – *memoria temporum*⁴⁰ (или овој сличну *memoria temporis*).⁴¹ Књижевност је тако поистовећена са оним што се у античкој реторици звало *ars memoriae*.⁴²

Погледајмо како наведени термилошко-фразеолошки маркери пореклом из Цицеронове књижевно-мислилачке радионице боје следећи сегмент Рашковићеве посвете митрополиту Ненадовићу:

Quid est autem, quod pro religione, pro Illyriorum salute, pro civium incolumitate, PATRIAE TUAE, GENTISQUE AMANTISSIME NENADOVITSCH, tantas molestias, laboresque suscipias, pericula adeas, hi hac una, quam virtus TUA postulat, mercede laudis, et gloriae carere debeas, sique non habeas, quorum chartis numquam perituris, et ubique legendis, posteritatis nomen tradatur et commendetur TUUM. [...] sed tamen, cum res TUAE gestae, VIR EXCELLENTISSIME, ita sint comparatae, ut, non solum ad tempus maximam utilitatem universae patriae adtulerint, sed etiam ad exemplum: vide, quaeso, ne TU, hoc TUO, cum incommodo nostro sapienti, ac, pace dicam TUA [...] et successores TUI ceterique habeant, unde et virtutis exempla petere, et ad bene merendum de suis, factorum TUORUM celebratione, incitari possint. Iam vero, quis nominis TUI immortalitatem, ad memoriam temporum, propagare potest magis, quam litteratorum ingenia? Quid autem ibi litteratis loci esse potest, ubi litteris exiguum statuitur pretium?

Шта је онда то због чега би подносио толике муке и напоре и излагао се опасностима ради религије, ради спаса Илираца, ради сигурности грађана, Ненадовићу, најомиљенији у својој отаџбини и роду, ако би пак морао да останеш и без те једне плате у похвали и слави коју Твоја врлина захтева и ако не би било оних преко чијих ће списа, који ће довека трајати и свуда бити читани, Твоје име бити предато и представљено будућим поколењима. [...] пошто су се Твоја дела, преузвишени мужу, већ показала таквим да нису само привремено и пролазно него и ради трајнога примера донела највећу корист читавој отаџбини, обрати, молим Те, пажњу на оно што ћу, свестан да паметовање није пријатно, рећи зарад Твога мира [...] а с циљем да Твоји наследници, као и остали, имају одакле да црпу примере ваљаности и да се надахнују на прикладан однос према врлинама, прослављањем Твојих дела. Наиме, ко пре може продужити бесмртност Твога имена у векове векова него талентовани списатељи? А какво место могу имати списатељи тамо где је списатељству опредељена ништавна цена?

³⁹ Cicero, *Pro Archia* 8.

⁴⁰ Cicero, *Pro Plancio* 1; 30.

⁴¹ Cicero, *Post reditum ad Senatu* 27; *De domo sua* 87.

⁴² Јерег 2000: 19–23.

Последња реченица горњег навода ново је изненађење које нам Рашковић – у тренутку када пише још голобради школарац – приређује у својој посвети којом се обраћа првом човеку Православне цркве и српског народа у Монархији и своме мецени. Јер, историјска оцена, и сувремена и каснија, па и данашња, јесте да митрополит Ненадовић заслужује највеће комплименте због онога што је учинио на плану просвете и културе – поред осталог, обновио је латинску школу у Карловцима, основао много основних школа, у својим посланицама истицао важност образовања и подстицао слање деце у школу.⁴³ Но, ако боље размислимо, Рашковић је у праву када каже да Ненадовић за развој књижевности није учинио ништа значајно, односно подобно својим могућностима. За Ненадовићева живота српска књижевност доживела је велики узлет, пре свега захваљујући Захарији Орфелину, који ће у њу увести европске облике и теме уметничког песништва. Из Ненадовићевог су времена многа Орфелинова песничка дела, укључујући она најбоља *Привјетствије Мојсеју Путнику* (1757), *Горестни плач* (1761) и *Мелодија к пролећу* (1765); штавише, нека од ових дела написао је док је био Ненадовићев канцелиста, док исте 1768. године, када Мојсије Рашковић пише своју посвету, Орфелин покреће и први српски часопис, *Славено-сербски магазин*, између осталог и с циљем популаризације књижевне културе код својих сународника. Но, митрополит Ненадовић није стајао иза ових Орфелинових прегнућа, ни као инспиратор ни као финансијер; Орфелин их је штампао у Венецији о своме трошку.⁴⁴ Исто важи и за прву штапану историју Срба Павла Јулинца из 1765. године. Рашковић, изгледа, циља на ту чињеницу када обраћајући се своме мецени каже да код Срба списатељство није на цени – да су сва ова дела којима је начињен крупан помак у српској књижевности и култури остварена без Ненадовићеве помоћи и подршке, сматрајући да је овај на то био самим својим положајем и могућностима позван. Сада нам је и јасније зашто овај текст одликује „плетеније словес” – то је смишљено стилско средство да се што боље ’упакују’ ауторови критички ставови непријатни уху адресата.

За овако упадљиво дисонантно место у Рашковићевој посвети – да с похвалом и молбом увеже и прекор – могао је постојати и један аутобиографски разлог. Наиме, Рашковић се, сва је прилика, нашао у Карловцима, у Покровобогородичној школи, управо у времену када су двојица тада највећих српских интелектуалаца, Захарија Орфелин и Јован Рајић, показали отворено незадовољство митрополитом Ненадовићем и напустили место које су имали у његовој служби: Орфелин 1761. године одлази са места митрополијског канцелисте у Венецију

⁴³ О томе последњу синтезу даје Нинковић 2017: 429–470.

⁴⁴ Cf. Ђурчић 2002a: 113–114.

да тамо нешто учини за штампање својих и других српских књига, а Рајић 1762. године одлази са места професора карловачке латинске школе у нади да ће другде остварити свој сан да подигне теолошке студије у Срба на научни ниво.⁴⁵ Рашковић је свакако морао осетити како је Рајићев одлазак из Карловаца уназадио ниво тамошње латинске школе, а као припадник угледне породице блиске митрополитском двору свакако је већ тада знао нешто и о Орфелину, могуће и о његовој песми *Горестни плач*, у којој је изнета жестока критика врхова српског друштва у Монархији на челу са митрополитом Ненадовићем.

У наредним редовима своје посвете аргументацију у прилог тези да први човек српскога народа у Монархији треба више да учини за књижевност, Рашковић ће појачати увођењем још једнога топоса који је у античкој и на њу ослоњеној хуманистичкој традицији био чест у написима посвећеним дефинисању специфичних одлика и функција које књижевност има у животу појединца и заједнице. Тај се топос код Цицерона, који је Рашковићу главни идејни и стилски модел, изражава синтагмом *litterarum monumentum* („књижевни споменик”). Рашковић ову Цицеронову синтагму користи с пуристичком интервенцијом („*litterarum [...] monumentum*”). Како год, реч је о томе да у античком Риму пракса подизања ликовних споменика, по правилу с одговарајућим натписом, како би се сачувало сећање на неког или на нешто, са истим резоном који је у основи раније споменутог топоса *memoria*, довела је до тога да се за литерарна дела метафорски говори да су споменици (*monumenta*), памјатници – како би се рекло у српском књижевном језику Рашковићевог доба. Осим код Цицерона,⁴⁶ ово је уобичајена метафорска ознака за књижевност код многих римских писаца, а онај на кога нас овај топос пре свега асоцира јесте Хорације са својим чувеним стихом „*Exegi monumentum aere perennius*” („Подигао сам споменик трајнији од бронзе”).⁴⁷ Овај топос нарочито воли писац најамбициознијег римског историјског дела, Ливије;⁴⁸ он не само што историјске изворе које користи за своје дело означава као *monumenta litterarum* или само *monumenta*,⁴⁹ него се о своме литерарном прегнућу изражава као о споменику римске славе – штавише, таквом у који су узидани поучни примери („*omnis te*

⁴⁵ Cf. Ђурчић 2002б: 210–212.

⁴⁶ Cicero, *De inventione* 1.1: *ex litterarum monumentis repetere instituo*; *De domo sua* 137: *Nullum ex ea dedicatione litterarum exstat monumentum*; *Pro Plancio* 94: *Haec de sapientissimis viris monumenta nobis litterae prodiderunt*; *De officiis* 3.4: *monumenta mandata litteris*.

⁴⁷ Horatius, *Carmina* 3.30.1.

⁴⁸ Cf. Јерећ 2000: 15–29.

⁴⁹ Нпр. Livius, *Praef.* 5; 6.1.2; 38.57.8.

exempli documenta in inlustri monumento intueri”)⁵⁰ – чиме спаја топос *monumentum* са топосом *exempla virtutis*.

Погледајмо сада како и зашто Рашковић уводи у своју посвету Ненадовићу овај топос:

Perinde, per TUAM TE laudem, perque patriae, quae TIBI, vita TUA carior est, salutem, oro ac obtestor, dones iure civitatis Illyricae Musas [...] pro TUA humanitate sic excipias, ut has Deas, futuras apud nos scientiarum omnium magistras, templis ac domiciliis magnifice exstructis honores et condecoret. Quod si feceris, et horum, qui nunc sunt, spectassimorum virorum, et Illyricorum omnis memoriae virtutem, sine litterarum lumine, paene sepultam, ab interitu vindicabis. Nam, qui consilio ac sapientia et divinas et civiles res regere tuerique possent, multi nostra, plures patrum memoria, atque etiam maiorum exstiterunt; cum tamen nomen virtutis, antea nulli, nunc vero perpauci disertis laudatores invenirentur. Fuit etiam nobis alter Mucius Scaevola, qui non dexteram igni imposuit, sed vitam, patriae caritate captus, liberalissime profudit. Nec nobis deerant reliquarum quoque virtutum exempla, quae TU, MAXIMI VIR ANIMI, ut optime scis, ita incredibili studio imitaris. [...] Itaque nos (quod sine lacrimis scribere nequeo) qui pro aris et templis, bonis fortunisque patriae nostrae pugnamus; qui pro auctoritate Austriaci imperii defendenda, veluti murus adversus inimicissimi nominis Christiani hostem obiecti sumus; qui peregrinos duces, sanguinis nostri impendio, toties triumphis, tropaeis, atque laureis condecoravimus et coronavimus, ipsi ignoti, ac aeternis demersi tenebris iacemus, neque quemquam habemus, qui nobis ipsis litterarum aliquod monumentum statueret. Quare, EXCELLENTISSIME VIR, noli committere, ut, quibus finibus patria continetur, iisdem nomen terminetur TUUM; sed, ea iam, fac, geras, quae, et a TUIS, hoc est nobis, et omnium exterorum scriptorum, calamis ac linguis, summa cum admiratione laudentur; **атуке** ut omnes intelligant, nec populo Illyrico, clarissimos omni aetate viros, neque ad horum res gestas celebrandas ingenium, neque ad artes liberales ediscendas, voluntatem ac studium defuisse, nec litteris ac litteratis, TE vivo, Maecenatem.

Стога Те молим и преклињем да, ради сопствене славе и ради спаса отаџбине, која Ти је дража и од сопственога живота, обдариш Музе илирским грађанством. [...] Прихвати их у складу са својом културом тако да ове богиње, будуће учитељице свих наука код нас, буду испоштоване и украшене величанствено изграђеним храмовима и становима. Ако ово будеш спровео, од пропасти ћеш заштитити врлину, скоро сахрањену без светлости књижевности, и ових данашњих најугледнијих људи и Илираца од кад им је памћења. Наиме, постојали су многи којих се сећамо, још бројнији они којих се сећају наши оци, а који су знали да умно и мудро управљају и божанским и људским стварима и да их очувају, премда раније није било ниједног, а сада тек по неког да им речито

⁵⁰ Ibid. Praef. 10.

дела и врлине похвали. Имали смо ми и свога Муџија Сцеволу, [и то таквога] који није у ватру положио десницу, већ се свога живота, обузет љубављу према отаџбини, лако и драговољно одрекао. Нису нама ни других врлина недостајали примери, које Ти, највеликодушнији мужу, колико добро познајеш толико и невероватном посвећеношћу опонашаш. [...] Ми (о чему не могу писати без суза), и поред тога што се боримо за олтане и храмове, за добро и срећу наше отаџбине, што смо ради одбране власти Аустријске царевине као зид постављени пред највећег непријатеља хришћанскога имена, што смо толико пута стране војсковође, по цену сопствене крви, украсили и овенчали тријумфима, трофејима и венцима, остајемо непознати и потопљени у вечну тмину јер немамо никога који би нама самима подигао неки књижевни споменик. Због тога, преузвишени мужу, немој дозволити да Твоје име сеже до истих граница којима је и Твоја отаџбина обухваћена, него се већ једном подухвати онога што би хвалили и Твоји, то јест ми, као и пера и језици свих страних писаца, и то уз највише дивљење, а како би сви схватили да илирском народу нису недостајали у било које доба ни велеславни мужеви, нити вештина да се хвале дела тих јунака, нити наклоност и преданост изучавању наука, а ни Мецена у Теби, докле год си жив, писатељству и списатељима.

Како нам горњи навод показује, настављајући да тематизује проблем недостатка књижевног стваралаштва у Срба због недовољне подршке овог стваралаштва – која би природно требала да дође од црквено-народног врха – Рашковић као последњи, одлучујући показатељ колико је проблем на који указује велик, врши његову контекстуализацију и актуализацију: подсећа свога адресата на болно бедну позицију српског народа који немајући књижевних сведочанстава нема ни заслуженога признања за херојство и чојство којима се истиче и којима у подвигу Милоша Обилића надмаша и најславније ликове античке књижевности. При томе, уз *monumentum*, Рашковић још једном за књижевност користи топоним *lumen*. Поновно посезање за овим топонимом није случајно; *lumen* као метафора за смисао и улогу књижевности сажима све остале класичнохуманистичке топониме у вези с књижевношћу којима се Рашковић служи и најдиректније изражава његову просветитељску поруку: да без видела (*lumen*) књижевности Срби не могу ни видети (у смислу ширења видика) ни бити виђени (у смислу познатости и признатости у свету).

После читања последњег наведеног сегмента Рашковићеве посвете митрополиту Ненадовићу, међутим, отвара се питање: ако је потребно славну српску прошлост и садашњост не само књижевно овековечити већ и широм света разгласити, о којој онда књижевности Рашковић говори? Да ли мисли на писање на латинском, попут његове беседе, или на немачком, попут његовог каснијег текста којим ће дати географски и историјски опис постојбине своје породице, Раш-

ке области?⁵¹ Дефицит књижевних дела на тадашњем српском језику свакако је био на уму нашем писцу, али најважнији разлог за његово ламентирање над сиромашном књижевном продукцијом својих сународника – одсуство Срба из 'интернационалне' „литерарне меморије” – упућује нас на закључак да он мисли на књижевно стварање српских аутора на великим светским језицима – што пре свега значи на латинском, језику тадашње европске школе и науке. Да је овакав закључак исправан потврђује и Рашковићева констатација да је речитих међу Србима у његово време веома мало, а да их пре тога није било ни толико („antea nulli, nunc vero perpauci disert”). Несумњиво, он при томе мисли на речитост у језицима великих књижевности, попут латинског – пошто је у Срба, и то је он морао знати, било много итекако речитих у усменом народном књижевном стваралаштву. Не сметнимо с ума ни то да је Рајићева *Историја* писана – примарно на иницијативу митрополита Ненадовића⁵² – у време када Рашковић износи своје незадовољство истом митрополиту. Овај Рашковићев текст, и сâм писан на латинском, треба, дакле, ставити у неолатински контекст; јер, писање на језику Цицерона, уобичајено у тадашњем западном цивилизацијском кругу, пракса је која поготово добија на тежини када се узму у обзир лингвистичко-културолошке специфичности Угарске и Хабзбуршке монархије у целини. Рашковић, могуће, заговара писање на 'ученом' латинском језику дела у вишем стилском регистру – као што ће то много касније, 1809/10. године, учинити и Гаврил / Георгије Хранислав, у склопу полемике друге врсте.⁵³ Заправо, то што Рашковић сматра да његовом народу недостаје, било је практиковано – Срби су током XVIII столећа писали не само на латинском и на немачком (службеним језицима Хабзбуршке монархије), него и на руском / рускословенском језику (Орфелиново *Житије Петра Великог*) – али то, по нашем писцу, није било практиковано у довољној мери – у мери да величина српског народа буде шире позната и призната. То је оно што Рашковић у овоме тексту примећује као неславну чињеницу на коју се мора реаговати с највишег и најпозванијег места, а то је место поглавара Српске цркве у Монархији.

Имао је Рашковић за своју тезу упориште и у главном античком узору своје посвете митрополиту Ненадовићу – Цицероновомј беседи *За Архију*. У њој се хвали рад једнога песника који је на грчком – језику античких интелектуалаца⁵⁴ – опевао војне успехе угледних Римљана (§21), а Цицерону, ако га одбрани на суду, обећао спев, такође на

⁵¹ Објављен у Гавриловић 2004: 43–49.

⁵² Буричић 20026: 208; 214.

⁵³ Ристовић 20156: 275–276.

⁵⁴ Cf. Cicero, *Pro Archia* 23–26.

грчком, у коме ће прославити његову политичку делатност.⁵⁵ Будући добро упућен у класичну старину, Рашковић је врло добро знао да је цивилизација античког Рима била до те мере билингвална (грчко-латинска) да су многи римски писци писали (и) на грчком. С овим у вези није на одмет поменути да је Рашковић – необично за наше тадашње прилике у којима је форсиран латински језик – током студија у Лајпцигу сматрао потребним да узима приватне часове из грчке филологије од професора Грка.⁵⁶ Осим тога, могао је класично образовани Рашковић имати у виду и то да су, са пропагандних разлога, рани римски историографи, старији аналити (Фабије Пиктор и други), писали о римској повести на грчком језику желећи да представе свој народ културно супериорнијим Хеленима као узор честитости и због тога вредан њихове пажње и уважавања.⁵⁷ Управо је то оно што и Рашковић жели да раде његови сународници – да књижевним делима која ће моћи да читају читаоци у културнијим европским срединама представе моралне и друге квалитете српског народа.

Тако је за интелектуалце попут Мојсија Рашковића писање на језицима попут класичног латинског традиционални елемент интелектуалног ангажмана, али и елемент просветитељског космополитизма. Јер, ови нису у противречју с интересима верско-народносне заједнице, већ су стављени у њену службу. То је још један од аспеката феномена кога сам истакао у наслову овога рада – стављања класичног хуманизма у службу просветитељства.

Читајући последњи наведени сегмент Рашковићеве посвете митрополиту Ненадовићу – да српски успеси у војној служби немају вредност без списатеља који би их овековечили – стиче се утисак да млади српски интелектуалац и литерата – крај свих других идеја које директно или индиректно износи – овде, између редова, заступа и становиште које је десетак година раније заступао Дионисије Новаковић: да је војнички позив вредносно неупоредиво испод интелектуално-литерарног позива.⁵⁸ Као припадник војничког племства Мојсије Рашковић је био предодређен за војну службу, али он очигледно није видео своју будућност у овој служби, већ у интелектуално-литерарном раду. Сачувани извори о овоме Рашковићу сугеришу да га је породица школовала у најбољим школама имајући план да он не буде, као што су до тада били њени мушки припадници, у војној служби,

већ да се посвети књизи.⁵⁹ У тадашњим околностима у српској заједници у Монархији, такав живот могао је себи да приушти само онај ко је био свештено лице; посветити се књизи неминовно је повлачило за собом црквену службу. Отуда малочас поменути Дионисије Новаковић, припадник прве генерације европски образованих Срба у раном нововековљу, када даје предност интелектуално-литерарном ангажману над војним, под првим подразумева духовничко звање. Мојсије Рашковић је, изгледа, тежио независности световног интелектуалца, неспутаног црквеним оквирима – што је, у том тренутку, међу Србима практично успео да оствари само Орфелин. Но, Орфелинов положај световног интелектуалца био је прилично тежак, а није био бољи ни положај његовога вршњака Јована Рајића – који је до своје четрдесет шесте године одлагао примање монашког чина. Тек ће Доситеју, осамдесетих година XVIII столећа, поћи за руком да се избори за материјално осигурану и друштвено општеуважену позицију световног интелектуалца у Срба.

То што се у српској заједници у Монархији у време настанка текста који је предмет ове анализе отворило питање положаја световног интелектуалца – што је, очигледно, намеравао да буде Мојсије Рашковић – један је од показатеља све присутније интелектуалне секуларизације. Рашковићев интелектуални секуларизам добро се уочава када се он упореди с Јованом Рајићем. Јер, у овоме тексту налазимо критички тон скоро попут оног који ћемо срести у Рајићевом аутобиографско-апологетском спису *Тачноје изображеније катихисма*. Без обзира на Рашковићево дипломатско изражавање из обзирности према тако високо рангираној личности као што је био митрополит Ненадовић и на одсуство острашћености – што га чини објективнијим од Рајића – он је критички настројен према просветно-просветитељском раду свога мецене. Но, кључна разлика између Рашковића и Рајића јесте у просветитељској концепцији: за Рајића уместо читања пролошких житија и познавања тропара и кондака – на шта је, по њему, Ненадовић сводио теологију и духовност⁶⁰ – Србима је потребна озбиљна богословска наука као основа просвећености – како ју је Рајић, у религијским оквирима и на религијским основама, схватао. Код Рашковића нема ни помена теологије или било чега у вези с религијском литературом. Њему је познато да је Ненадовић објављивао такву литературу (*Ортодокс омологија*, 1758) и да је за потребе тога ангажовао најбољег српског уметника и писца тога времена Захарију Орфелина. Али није то литература коју он има у виду када Ненадовићу говори о потреби да као први човек Православне цркве и српског народа у Монархији

⁵⁵ Ibid. 28: Nam quas res nos in consulatu nostro vobiscum simul pro salute huius urbis atque imperi et pro vita civium proque universa re publica gessimus, attigit hic versibus atque inchoavit.

⁵⁶ Cf. Гавриловић 2004: 51–52.

⁵⁷ Мелор 2002: 17.

⁵⁸ Новаковић 1924: 188–189.

⁵⁹ Cf. Гавриловић 2004: 40–41.

⁶⁰ Рајић [1884], 31.

пружи подршку развоју књижевности у Срба. Када говори о књижевности, он мисли на дела попут Орфелинове поезије којима је српска књижевност начинила кључни искорак у своме развоју – освојила литерарну област уметничких форми стиха и стофе и приоритетно се окренула световној тематици. Да је Рашковићева просветитељска концепција већ световна, да је код њега просветитељство у приличној мери секуларизовано, било је и раније познато на основу писма које је он, са студија у Лајпцигу, 1771. године, упутио Ненадовићевом наследнику на трону и своме новоме патрону митрополиту Јовану Георгијевићу. У томе писму он се врло иронично изражава о манастирима и претпоставља подизање библиотека подизању сакралних објеката.⁶¹ Да модерност у слободи мишљења и слободи изражавања мишљења у овоме писму није случајни испад, него да је Рашковић био својеврсна антиципација Доситеја, потврђује једно место у беседи која следи за његовом посветом митрополиту Ненадовићу (р. 21):

Scilicet non raro, proh dolor! Evenit, ut quae templa et altaria Deo immortalis ponenda eiusque honori sacrandae essent, ea, simulatione religionis, ambitioni suae et vanae cuiusdam gloriolae cupiditati statuunt mortales. At haec ipsa maximis impensis effecta opera, posteritas forte negliget, aut plane carpet, certe ipsa demolietur vetustas, et oblivio obscurabit.

Познато је, нажалост, да се неретко дешава да храмове и олтаре које је требало бесмртном Богу посветити и у његову част саградити, смртници подижу, под привидом религиозности, својој сујети и својој испразној чежњи за неком ситном славом, а саме ове грађевине, изграђене о највећем трошку, можда ће будућа поколења занемарити, или отворено пљачкати, а сигурно ће их порушити сама старост и заборав помрачити.

Осим ове критичке опаске о религијској хипокризији, суптилно уpletене у причу о пролазности материјалних споменика (која је пак део шире приче о књижевности као најтрајнијем уметничком споменику), Рашковић у својој беседи (р. 20) такође каже да је прави писац онај „који дивље људске душе позива на култивисаност, који ублажава грубо и просто њихово опхођење, распршује грешну таму сујеверја и надвладава варварство” („qui animos hominum feros ad humanitatem vocat, duros agrestesque eorum mores emollit, errorum superstitionisque tenebras dissipat, barbarismque devincit”). Наведени искази показују да је Рашковић свесрдно прихватио идеје које су ширене у школи коју је похађао, пожунском лицеуму; не само протестантско гледање на спољашњу страну религије, мање конзервативно од православног и католичког, већ и рационалистичко-просветитељску оријентацију,

⁶¹ Писмо је објавио Руварац 1912: 30–35, а ове Рашковићеве речи су на стр. 31–32.

чији је предводник ова школа у то време била у Хабзбуршкој монархији.⁶² Не случајно, у једноме документу Дворског ратног савета Мојсије Рашковић је оцењен као политички неподобан.⁶³ За такву оцену могло га је ’препоручити’ његово слободоумно иступање које је показао већ у овом свом штампаном првенцу. Поређења ради, Рајићева критика Ненадовића и других водећих личности православне јерархије остала је у рукопису који ће бити много касније постхумно објављен. Рашковићева интелектуална храброст прожета је и великом дозом самоуверности. То се добро види из речи којима у писму молби царици Марији Терезији представља ово своје дело: каже да је у посвети митрополиту Ненадовићу изразио своју молбу да овај Музама даде више простора у отаџбини („die Wiederstellung der Muse in meinem Vaterlande”) тоном храброг постављања питања („in einem fragmüthigen Tone”).⁶⁴

Да Рашковић тако слободно и поносно иступи са критичким ставом и просветитељским програмом у посвети митрополиту Ненадовићу, позадина се налази (и) у историјском тренутку у коме је ова посвета написана. Наиме, митрополит Ненадовић је умро 15/26. августа исте (1768) године – само три месеца након произношења Рашковићеве беседе, самим тим још мање времена након њеног штампања, што значи и штампања посвете која јој претходи. Више пак месеци пре смрти митрополит Ненадовић је био тешко болестан⁶⁵ па не изненађује што Рашковић на почетку посвете пише да се боји да његово обраћање мецени долази у незгодно време и да ће овоме представљати оптерећење („intempestiva ac molesta”). Када се ове чињенице узму у обзир постаје јасно да је тако неуобичајено дуг и садржајан текст ове посвете с једне стране омаж Павлу Ненадовићу, митрополиту чији су се живот и дело примакли самоме концу, а с друге стране и програм за његовога наследника на митрополитском трону. Нимало случајно Рашковић два пута помиње Ненадовићеве „наследнике”. Прво од та два места срили смо у једноме од раније датих навода. На другоме месту помињање Ненадовићевих наследника исказано је на врло упадљив начин – као да је аутор свестан да адресат његове речи или неће прочитати или, ако их и прочита, на њих неће моћи реаговати:

Noli, quaesumus (omnes enim idem sentiunt) hanc uberrimam segetem, et materiam colligendae gloriae, invidis TUIS successoribus relinquere: qui profecto, si litterarum studia consilio, auctoritate, liberalitate sua restituerint et auxerint, illum TUUM, multis laboribus, inque omnem rempublicam

⁶² Cf. Костић 1952: 66–67; 238–239.

⁶³ Гавриловић 2004: 70.

⁶⁴ Ibid. 51.

⁶⁵ Нинковић 2017: 484.

magnis meritis partum nomen, ne aut omnino obscurant, aut imminuat, pie veget.

Молим Те (јер сви исто мисле), немој ову преблагогородну њиву и летину славе препустити завидљивим наследницима својим; заправо, дубоко страхујем да они, ако буду обновили и увећали ревновање за књигу својом промишљеношћу, утицајем и широкогрудношћу, потпуно не засене или не умање Твоје име, створено многим напорима и великим заслугама за опште добро.

Брига о томе како ће се према српској књизи поставити Ненадовићеви наследници – која пада у очи у Рашковићевој посвети – можда је јаснија у светлу чињенице да је његов отац, пуковник Александар Рашковић, био један од гараната Ненадовићевог тестамена и да га је власт ангажовала приликом Ненадовићевог погребња.⁶⁶ Рашковићева посвета представља, заправо, одличан индикатор атмосфере у српском образованом грађанском слоју пред Народно-црквени сабор одржан после Ненадовићеве смрти – за који ће Орфелин написати чувене речи „Камен је још 1769. године бачен у море”⁶⁷ – мислећи на све већи утицај који ће овај слој добити након тога сабора, потискујући дотадашњи водећи утицај јерархије. Када се пак узме у обзир и то да је државна власт припремала овај сабор чекајући да најпре дође до смрти митрополита Ненадовића, односно обезглављености српске заједнице,⁶⁸ све указује на приличну инволвираност младога Рашковића у актуалне политичке, културне и интелектуалне процесе у српској заједници и око ње. Јер, модернизацијске идеје и просветитељски критички дух у Рашковићевој посвети митрополиту Ненадовићу коинцидирају и с променама у интелектуалној клими у целој Монархији, чији је први знак било уклањање језуита са цензорских и контролних места на високошколским институцијама 1759. године и која је полако довела до просветитељских акција Двора од 1770. године надале.⁶⁹

Није, после свега што нам је претходна анализа изнела на видело, неодмерено приметити као пропуст то што досадашњи испитивачи који су се осврнули на Рашковићеву беседу – нашавши да је веома учена али лишена политичке оштрине⁷⁰ – нису уопште обратили пажњу на беседи претходећу посвету – с обзиром на то која све питања она отвара и на које се важне појаве реферише.

Контекстуално тумачење семантике класичнохуманистичких топоса у Рашковићевој посвети митрополиту Павлу Ненадовићу

⁶⁶ Ibid. 485; 488.

⁶⁷ Орфелин 1972: 101.

⁶⁸ Нинковић 2017: 169.

⁶⁹ Cf. Вангерман 1981: 129.

⁷⁰ Радојчић 1958–59: 54; Маринковић 1968: 262.

извршено у овоме раду потврдило је полазишну тезу – да се ради о прворазредном књижевноисторијском документу програмског карактера. То што Рашковић, уз све похвале подршци који је Ненадовић дао развоју српске просвете и културе, отворено изражава незадовољство постигнутим на пољу књижевности у Срба и на елегантан начин упире прстом у митрополита као одговорног за то, показује да је дошло до смене генерација и да се код грађанског слоја српског народа у Монархији појавила и артикулисала потреба за новим типом просвете и просветитељства – вишим по нивоу од дотадашњег и шире, то јест профаније, конципираним и усмереним. Рашковић у овоме тексту није довољно експлицитан у дефинисању своје просветитељске визије. Оставља нас у недоумици, на пример, његов морализаторски тон, који дели са другим просветитељским писцима; *virtus* је, наиме, најфреквентији апстрактни појам у посвети Ненадовићу. Када бисмо знали колико Рашковић врлину посматра аутономно у односу на религиозност, знали бисмо и колико је у интелектуалном приступу одмакао ка световној модерности. Јасно је да да му Рајићев, доста конзервативни тип просвећености, уздржан према класичнохуманистичким вредностима,⁷¹ није био избор. Има такође, и у овоме тексту и у другим изворима, доста сигурних показатеља да се Рашковић, с обзиром на то да му је тек предстојао пун стваралачки домет, не би се зауставио ни на Орфелиновој „недовршеној модерности”.⁷² Био је, свакако, на добром путу да размишља онако како ће то чинити представници зрелог српског просветитељства – кога, на својеврстан начин, најављује, али у чијој изградњи, због преране смрти, неће и узети пунога учешћа. Стилски квалитет и ерудиција овог, само по ауторовим младим годинама почетничког дела, такође говоре да би се Рашковић, да је поживео, засигурно развио у одличног писца.

Мојсије Рашковић је, дакле, битна карика у процесу легитимизације световних интелектуалних тенденција у Срба, за коју се у литератури већ истицало да започиње увелико пре Доситејеве појаве. У тренутку писања Рашковићеве посвете митрополиту Павлу Ненадовићу Доситеј је тек завршио своје школовање у Смирни, које му је почело отварати видике,⁷³ али он још дуго неће бити писац просветитељске оријентације у модерном смислу те речи. Стога није претерано рећи да је Рашковић, иако по годинама млађи, хронолошки ишао испред Доситеја у погледу интелектуалне модернизације. Оно што је ову двојицу младих Срба 1768. године најтешње повезивало јесте класичнохуманистичка традиција, ка којој је Доситеја снажно и трајно

⁷¹ Ристовић 2013: 67.

⁷² Квалификација коју је дао Николић 2010: 19–75.

⁷³ Ристовић 2016: 193–196.

окренуо боравак у Грчкој. За ову сличност, сем увида које је дало на претходним страницама спроведено испитивање, постоје и други, још јачи показатељи. Мислим притом на такве Доситејеве специфичности као што је везаност за грчку антику, нетипична за српску културу XVIII столећа, као и, још нетипичније, контакт са новогрчким просветитељством. Наиме, Рашковић је на изразит начин испољио потребу да што боље упозна грчку антику тако што је (споменуо сам то већ) на студијама у Лајпцигу, три године након писања посвете митрополиту Ненадовићу, узимао часове из хеленске књижевности – конкретно Хомера – код Никифора Теотокиса, једног од водећих представника новогрчког просветитељства. А овога је Доситеј цитирао као великог просветитеља због тога што је грчким савременицима истицао парадигматски углед Хомера у античкој Хелади као модел за подстицање ширења просвећености.⁷⁴

Класичнохуманистичка традиција – показује нам то лепо и случај Мојсија Рашковића – у свим фазама развоја српског просветитељства и код свих његових истакнутих представника, све до оних позних (Мушицког и Стерије), имала је не само конститутивну, већ често и носећу улогу.

Литература

- Вангерман 1981: E. Wangermann, "Reform Catholicism and Political Radicalism in the Austrian Enlightenment", *The Enlightenment in National Context*, eds. R. Porter and M. Teich, Cambridge: Cambridge University Press, 127–140; 244–247.
- Гавриловић 2004: С. Гавриловић, „Рашковићи – старовлашки кнезови и ћесарски официри”, *Споменик СХХХХХ*, Одељење историјских наука 13, Београд, 7–66.
- Дуган 2001: J. Dugan, "How to Make (and Break) a Cicero: Epideixis, Textuality, and Self-fashioning in the *Pro Archia* and *In Pisonem*", *Classical Antiquity* 20, 35–78.
- Јегер ⁴2000: M. Jaeger, *Livy's Written Rome*, Ann Arbor: The University of Michigan Press.
- Ковијанић 1972: Р. Ковијанић, „Срби који су учили у Словачкој (XVIII–XIX век) (II)”, *Зборник МС за књижевност и језик* 20/1, 47–91.
- Костић 1938: М. Kostić, *Serbische Studenten an den Universitäten Halle, Leipzig und Göttingen im 18. Jahrhundert*, Gonderbruct aus den Güdostdeutschen Forschungen III/2, München: Gschicht.

⁷⁴ Обрадовић 2008, 40.

- Костић 1952: М. Костић, *Доситеј Обрадовић у историској перспективи XVIII и XIX века*, Београд: САН, Посебна издања СХС.
- Маринковић 1968: В. Marinković, „Beleške o zaboravljenoj tradiciji”, *Savremenik* 28/10, 246–263.
- Мелор ²2002: R. Mellor, *The Roman Historians*, London, New York: Routledge.
- Нешолм 2010: E. J. Nesholm, "Language and Artistry in Cicero's *Pro Archia*", *The Classical World* 103/4, 477–490.
- Николић 2010: *Меандри просвећености*, Неколико лица српске књижевности XVIII и XIX века, Београд: Службени гласник.
- Нинковић 2017: Н. Нинковић, *Митрополит Павле Ненадовић*, Нови Сад: Универзитет у Новом Саду – Филозофски факултет, Историјски архив Срем – Сремска Митровица.
- Новаковић 1924: [Дионисије Новаковић,] „Слово в ден зачатија Пресвјатија Богородици и Приснодјеви Марији О похвалах и ползје Наук Свободних”, *Гласник Српске православне патријаршије* V/13, 196–203.
- Обрадовић 2008: *Сабрана дела Доситеја Обрадовића*, Књига шеста: Песме / Писма / Документи, Приредила М. Д. Стефановић, Београд: Задужбина Доситеј Обрадовић.
- Орфелин 1972: Захарија Орфелин, *Представка Марији Терезији*, Предговор и превод немачког текста С. К. Костић, Превод латинског текста Ч. Миловановић, Нови Сад: МС.
- Петровић 1951: К. Петровић, *Историја Српске православне велике гимназије карловачке*, Нови Сад: МС.
- Радојчић 1958–59: Н. Радојчић, „За више светлости у нашем XVIII веку”, *Зборник МС за књижевност и језик* 6–7, 42–61.
- Рајић 1795: *Исторія разныхъ славенскихъ народовъ [...]* произведенная I. Раичемъ, Часть Четвертая, Въ Виеннѣ.
- Рајић [1884], *Историја катихизма православних Србаља у цесарским државама*, написао Јован Рајић, архимандрит, превод из црквено-словенског језика, Панчево: Браћа Јовановић.
- Рив ⁶2004: M. D. Reeve, "Classical scholarship", *The Cambridge Companion to Renaissance Humanism*, ed. J. Kraye, Cambridge etc: Cambridge University Press, 20–46.
- Ристовић 2013: *Приручник из реторике Јована Рајића*, Аутограф идентификовао, критичко издање текста приредио, превео и уводном студијом и коментаром пропратио Н. Ристовић, Београд: Завод за уџбенике.
- Ристовић 2014: Н. Ристовић, „Просветитељска димензија ширења класичног хуманизма међу Србима у Хабзбуршкој монархији у 18. столећу”, *Hrvati i Srbi u Habsburškoj Monarhiji u 18. stoljeću: interkulturni aspekti 'prosvijećene' modernizacije*, ur. D. Roksandić, Zagreb: Filozofski fakultet, 131–143.
- Ристовић 2015а: Н. Ристовић, „Главни предложак и извор података о антици за Слово Дионисија Новаковића”, *Зборник МС за књижевност и језик* LXIII/1 (2015), 21–48.

- Ристовић 2015б: N. Ristović, “Latin and Vernacular Relations in the Eighteenth and Nineteenth Centuries: The Serbian Case”, *Latin at the Crossroads of Identity: The Evolution of Linguistic Nationalism in the Kingdom of Hungary*, eds. G. Almási, L. Šubarić, Leiden, Boston: Brill, 256–277.
- Ристовић 2016: “The Enlightenment of Dositej Obradović in the context of Christian classical humanism”, *Enlightenment and Religion in the Orthodox World*, ed. P. M. Kitromilides, Oxford: Voltaire Foundation, 175–206; 296.
- Руварац 1912: Д. Руварац, *О Историји катихизма архимандрита Јована Рајића*, Срем. Карловци: Српска манастирска штампарија.
- Ђурчић 2002а: Л. Ђурчић, *Књига о Захарији Орфелину*, приредио Б. Чалић, Загреб: Српско културно друштво Просвјета.
- Ђурчић 2002б: Л. Ђурчић, „Рајићева 1762. година”, *Јован Рајић – историчар, песник и црквени великодостојник*, Нови Сад: САНУ, Епархија бачка, Платонеум, Архив Војводине, 201–215.
- Фон Мартелс 2003: Z. von Martels, “The Kaleidoscope of the Past : Reflections on the Reception of the Term *studia humanitatis*”, *Cultural Repertoires : Structure, Function and Dynamics*, eds. G. J. Dorleijn, H. L.J. Vanstiphout, Leuven etc: Peeters, 87–104.
- Холстед 1991: D. Halsted, “Distance, Dissolution and Neo-Stoic Ideals: History and Self-Definition in Lipsius”, *Humanistica Lovaniensia: Journal of Neo-Latin Studies* XL, 262–274.
- Хорањи 1777: *Memoria Hungarorum et provincialium scriptis editis notorum, quam excitat A. Horányi [...]*, Pars III., Viena.
- Черути 2006: Cicero, *Pro Archia Poeta Oratio*, Introduction, Text, Vocabulary and Commentary by S. M. Cerutti, 2nd Edition, Wauconda: Bolchazy-Carducci.

Nenad D. Ristović

CLASSICAL HUMANISM AT THE SERVICE OF THE
ENLIGHTENMENT: THE “LITTERARUM LUMEN” AND SIMILAR
TOPOI IN MOJSIJE RAŠKOVIĆ’S DEDICATION TO METROPOLITAN
ARCHBISHOP PAVLE NENADOVIĆ

Summary

Proceeding from the belief that researching the epoch of Enlightenment in Serbian literature and culture requires, first of all, gaining an insight into sources that have not been studied yet, among which of particular importance (having been insufficiently studied) are those written in the Latin language, this paper deals with one such source. It is a text whose author is Mojsije Rašković (ca. 1750–1773), containing a dedication to his patron Metropolitan Archbishop of Karlovci Pavle Nenadović, published in 1768 as a preface to an oration delivered in the course of a ceremony on the occasion of the end of the school year of the

rhetoric class at the Pozsony Lycée: *Oratio quam Musis valedicens Posoniensibus in generali classis rhetorum examine A.R.S. M.DCC.LXVII. D. VI. Cal. Iunii habuit Moses Rascovitsch Illyrio-Rascius*. The paper points to the importance of this so far unexamined document, written immediately before the death of Metropolitan Archbishop Nenadović, when it comes to understanding the changes in the cultural climate of the Serb community in the Habsburg Monarchy during the crucial period before the beginning of the state reforms in it, and also as an indicator of the advent of a secular type of intellectual and a secular Enlightenment trend among the Serbs.

Within the framework of this unusually long text (almost as long as the oration that it preceded) – which in itself is indicative of the fact that this is a programmatic document – Rašković makes use of topoi that are often encountered in the works of the early Serbian Enlightenment – the values and role of literature, viewed as the basis of education and culture, for the individual and the community. These are topoi of classical humanist provenance, and their prime source is Cicero’s oration entitled *Pro Archia poeta* – which contains the syntagm “litterarum lumen”, featured in the title of this paper. Relying on the ideas from the classical antiquity on the importance of literature in one of the main exemplary texts of the Modern-Age classical humanism, Rašković also makes use of other characteristic formulations to be found in the above text and in other Cicero’s texts (“exempla virtutis”, “memoria temporum”, “monumentum litterarum”), but he only uses this particular formulation twice – probably due to the appropriateness of light-related metaphors to the Enlightenment orientation. In addition to this, the focus of his argumentation is – as it was when Cicero used this syntagm – emphasising the irreplaceable role of literature when it comes to immortalising great men and deeds, that is, to proclaiming their glory – which is why he concludes that this is particularly lacking among the Serbs, who have so many heroes equal to those of the classical antiquity, and even greater than those, of whom few or none have heard.

The semantics of this topos in Rašković’s text must be interpreted contextually. In the first place, this is a neo-Latin context, and what is generally to be taken into consideration is Rašković’s awareness that it is necessary to write in great languages about the historical and current circumstances of the Serbian people. On the other hand, the fact that, along with all the praises addressed to Metropolitan Archbishop Nenadović, well known for his support to the development of Serbian education and culture, Rašković openly voices his dissatisfaction with the achievements in the domain of literature among the Serbs and indirectly points to Nenadović as the one responsible for this, shows that a change of generations has occurred and that the Serbs need a new – higher and more profanely conceived and directed type of Enlightenment. He, therefore, thinks in the manner of representatives of the mature Serbian Enlightenment – which he announced, but did not fully participate in its development due to his untimely death.

Key words: Mojsije Rašković, Metropolitan Archbishop Pavle Nenadović, Serbian Neo-Latinism, *lumen* and other classical metaphorical topoi on the value of literature (*monumentum / memoria, exempla virtutis*), classical-humanistic tradition in the function of the Enlightenment modernisation